

سخن سردبیر

در جهان اسلام، در مقابل جریان‌ات نقل‌گرا و عقل‌گرای افراطی در دین‌پژوهی، مکتب اجتهاد اصولی با منطق جامع‌نگر و واقع‌گرا قرار دارد که از آن به «اجتهاد عقل‌گرا» تعبیر می‌کنیم. این رویکرد به منابع گوناگونی همچون کتاب، سنت، عقل، فطرت، اجماع و مانند آن اهتمام دارد؛ بنابراین «اجتهاد عقل‌گرا» حصرگرا و نافی منابع دیگر نیست، بلکه ضمن توجه به منابع دیگر، برای عقل در ساحت‌های گوناگون دین، نقش قائل است؛ از جمله نقش‌های مهم برای عقل، نقش منبعیت و معرفت‌زایی استقلالی است. نقش عقل در دین به اصل اثبات آن و به‌تعبیری به نقش مفتاح‌بودن خلاصه نمی‌شود، بلکه پس از ورود به آموزه‌های دین، «عقل» یکی از معیارها و منابع استخراج آموزه‌های دینی است و هر آموزه دینی که با این منبع و معیار ناسازگار باشد، نمی‌توان آن را دینی انگاشت و در واقع عقل ملاک درستی یا نادرستی گزاره‌های دینی است؛ بر همین مبنا اصولیون متأخر، عقل را در عرض سه منبع دیگر (کتاب، سنت و اجماع) قرار داده‌اند.

تعیین و اعتباربخشی به منابع دیگر دین (قرآن و روایات) از جمله کارکردهای مهم عقل است. عقل پس از ورود به درون دین و بررسی مبانی و اصول آن، پی می‌برد که وحی آسمانی «قرآن کریم» از سوی خدا و شامل معارف حقه و حجت الهی است؛ براین‌اساس به منبع‌بودن آن حکم

می‌کند. در مرحله بعدی با بررسی حقیقت نبوت و اتصال آن به عالم غیب همراه با صفاتی چون علم لدنی و عصمت، به اعتبار روایات نبوی و منبعیت آن نیز حکم می‌کند. عقل همین روش را در شناخت جانشین نبوی اسلام و به تبع آن منبع بودن اهل بیت علیهم‌السلام و روایاتشان جاری و ساری می‌داند.

به عبارت دیگر در عالم واقع و ثبوت، منبع معرفت دینی به خزینه علم الهی و لوح محفوظ برمی‌گردد که از آن سرچشمه زلال، معارف و حقایق دینی به صورت دو جویبار معرفتی به نام عقل و نقل منشعب می‌شوند که نقل در قالب وحی و حدیث معصوم و عقل به صورت معرفت دینی عالمان دین ظهور می‌یابند، ولی باید دقت کرد چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، حقیقت دین در قالب وحی و حدیث معصوم در مقام ثبوت است و این عقل است که معرفت دینی را از آن دو منبع اصطیاد می‌کند. نکته ظریف اینکه نقش عقل در مقام اصطیاد معارف دینی از دو منبع نقلی نیز کلیدی و تأثیرگذار است و به جرئت می‌توان مدعی شد به علت برگشت منبعیت نقل به عقل، عقل یگانه منبع کلیدی معرفت دینی است.

عقل همچنین نقش مرجع و مرجح در تعارض و تقابل منابع و دوال دین (ارائه راهکار) دارد. نقش دیگر عقل، تقدیم مفاد حکم خود بر مفاد دو منبع دیگر (کتاب و سنت) در صورت تعارض است؛ مثلاً ظاهر یا نص آیات متعدد مانند صفات خیریه از وجود دست، صورت و رؤیت خدا خبر می‌دهند. عقل نیز با ادله قطعی خود بر مجرد خدا و فقدان صفات خیریه دلالت می‌کند؛ در این صورت عقل به عنوان داور بیرونی از یک‌حیث وقتی میان حکم خود و حکم نقل داوری می‌کند، حکم به تقدیم دلیل خویش می‌کند. در این موارد شأن عقل فوق منبع و به تعبیر اصولی، حاکم بر دیگر

منابع است. در این موارد عقل با داوری دقیق خویش نشان می‌دهد حکم و دلالت نقل، حکم و دلالت ظاهری و ابتدایی بود که منعقد نشده بود و با قرینه عقلیه تفسیر، تقيید و تأویل می‌کند؛ بنابراین آن را با اصول روش فهم متن «هرمنوتیک» مانند قواعد زبان دین تأویل می‌کند.

۷

روایت

نقش دیگر عقل، تبیین عقلانی آموزه‌های دینی است. برخی گزاره‌های دین کلی، عمیق و ژرف است که نخست نیازمند فهم مخاطب و در مرحله بعد نیازمند تبیین به دیگران می‌باشد. عقل متکفل این وظیفه و شأن است. عقل در واقع در این عرصه نقش یک ابزار معرفتی را ایفا می‌کند. عقل مانند چراغ و نوری است که در پرتو نورافکنی آن و با بهره‌گیری از منطق اجتهادی، به تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی می‌پردازد.

باتوجه به نقش کلیدی عقل در تفسیر آموزه‌ها و احکام دینی، این نقش به‌مرور به یک رویکرد و جریان در مقابل جریان نقل‌گرا و اخباری تبدیل شد که حاصلش تأسیس و ترویج علم اصول و فقه اجتهادمحور در مقابل اخباریون نافیان اصول و فقه است. این جریان در حوزه اعتقادات و کلام نیز از عصر حضور آغاز و تا عصر حاضر استمرار داشته است.

براین‌اساس با عنایت به ضرورت احیا و اهتمام بر اجتهاد عقل‌گرا، در کنار برگزاری همایش ملی «اجتهاد عقل‌گرا» و ارائه مجموعه مقالات به همین نام - به‌کوشش استاد محمدحسن قدردان قراملکی - در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، یک شماره از فصلنامه «کتاب نقد» نیز به چاپ مقالات حول تبیین اجتهاد عقل‌گرا اختصاص یافت؛ بنابراین در شماره حاضر ضمن تبیین ماهیت اجتهاد عقل‌گرا و نقد رویکرد تفکیکی، سخنرانی‌ها و مناظرات علمی ارائه‌شده در همایش نیز درج و چاپ شده

است.

رمضان علی تبار

۸

سال بیست و دو م و بیست و سوم / شماره ۹۸-۹۷ / زمستان ۱۳۹۹ و بهار